

О. П. Ткаченко-Плахтій

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО
СУСПІЛЬСТВА ДО ПРОЯВІВ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТЕРОРУ
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Проаналізовано характерні риси та основні тенденції в суспільній думці Російської імперії, в тому числі її південноукраїнських губерній щодо розвитку революційного терору на початку ХХ ст.

Ключові слова: суспільна думка, революційний терор, партія соціалістів-революціонерів, анархісти, «революціонер нового типу».

Проанализированы характерные черты и основные тенденции в общественной мысли Российской империи, в том числе ее южноукраинских губерний в отношении развития революционного террора в начале ХХ в.

Ключевые слова: общественное мнение, революционный террор, партия социалистов-революционеров, анархисты, «революционер нового типа».

The specific characteristics and the main tendencies of the social thought in the Russian Empire including its Southern governorates in respect of the evolution of the revolutionary terror in the beginning of the XXth century is analyzed.

Key words: social thought, revolutionary terror, Party of Socialists-Revolutionaries, anarchists, «the revolutionary of the new type».

Слово «теракт» у сучасному суспільстві асоціюється з жахом, почуттям небезпеки та безнадійності і в більшості випадків викликає почуття відрази, а іноді й ненависті до терористів. Людина співпереживає жертвам терактів, а засоби масової інформації, у свою чергу, повсякчасно зосереджують увагу своєї аудиторії на безжалісності та нелюдяності виконавців актів тероризму. Але мало хто може собі уявити, що на початку минулого століття ситуація було майже діаметрально протилежною. Революційний терор, що заявив про себе хвилю терактів на початку ХХ ст. у Російській імперії, в тому числі й в її українських землях, відзначився «героїзацією» терористів, які мали велику кількість прихильників серед населення різного соціального, національного та вікового складу. Що ж спричинило таке девіантне, за сучасними моральними нормами, ставлення суспільства до терору? Адже, яку б мету не переслідували терористи, вбивство залишається вбивством, виправдання якому, на нашу думку, бути не може.

Саме тому вивчення та аналіз реакції на терор тогочасного соціуму має дуже велике значення для сучасності, адже це дає змогу виявити причини такого ставлення до терористів, і, можливо, допоможе попередити виникнення аналогічної ситуації в майбутньому.

Необхідно зазначити, що історія вивчення суспільної думки щодо поширення терору в Російській імперії на початку ХХ ст. розпочалася не так давно і здебільшого має вигляд окремих згадок про це питання в загальних історичних працях, присвячених розвитку революційного руху на теренах імперії Романових. Однією з перших проблему ставлення тогочасного суспільства до терору порушила американська дослідниця Ганна Гейфман у своїй новаторській праці «Революционный террор в России, 1894–1917» [5]. На жаль, з нашої точки зору, авторка надмірно захопилася «деміфологізацією» революціонерів та терористів, наголошуючи зокрема на існуванні в той період лише «революціонерів нового типу» (такого собі симбіозу революціонера та звичайного кримінального злочинця). Тож у рамках своєї концепції Г. Гейфман переважно звертає увагу на негативне ставлення суспільства до терористів, у той час як випадки схвальної оцінки з боку населення до дій радикалів здебільшого залишаються поза її полем зору.

Свій погляд на цей аспект прояву революційної кризи на початку ХХ ст. в українських землях царської Росії демонструє праця В. Волковинського та І. Ніконові «Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)» [2]. Загалом же в наш час все більша кількість як українських, так і російських істориків у своїх наукових розвідках звертає увагу не тільки на фактичний бік питання (опис терактів, висвітлення тих політичних сил, які їх здійснювали), а й на соціально-психологічні аспекти цього явища. Серед таких дослідників, окрім згаданих вище, можна назвати О. В. Будницького, М. І. Леонова, О. Б. Шляхова, Ф. М. Лур'є, А. В. Дубовика, І. В. Сибирякова, Є. А. Врадія та ін. [1; 9; 19; 10; 8; 14; 3]. Однак вивчення питання щодо ставлення суспільства до проявів революційного терору на початку ХХ ст. не можна вважати вичерпним. Тож зупинимосся на цьому докладніше.

Перш за все згадаємо, що кінець ХІХ – початок ХХ ст. ознаменувався у Російській імперії великими перетвореннями, головними з яких можна назвати початок індустріалізації, а також певні зміни у політичній системі країни, виникнення перших політичних партій. Утім форсовані темпи промислового розвитку не враховували національних та психологічних особливостей різних соціальних груп населення. Відтак у пореформений період з'являється нова соціальна верства – пролетаріат – яка, проте, залишається заручницею селянської общинної психології та відчуває себе маргінальним елементом у новому соціальному оточенні. З іншого боку, відбувається приско-

рене зростання підприємств та накопичення підприємцями величезних статків. «Соціальний егоїзм» представників промислового та фінансового капіталу обумовив вороже ставлення робітничого класу до підприємців і до чужої власності взагалі [18, с. 13]. Це й спричинило в подальшому долучення чималої кількості робітників до терористичних організацій, а також схвальне ставлення пролетаріату до випадків політично вмотивованих вбивств та до явищ економічного терору.

У свою чергу, політизація суспільства теж мала досить суперечливі прояви. З одного боку, процес виникнення партій відбувався досить активно і характеризувався різноманіттям та строкатістю новостворених політичних сил. Утім, з іншого боку, у представників фактично всіх політичних партій країни існувала «традиція зневажливого ставлення до права, що походила з глибини віків» [6]. Цей аспект є дуже важливим для розуміння того, чому більшість населення імперії схвально оцінювала замах на вищих посадових осіб імперії. Досить влучно з цього приводу висловився М. Є. Салтиков-Щедрін, який звертав увагу на той факт, що «суворість російських законів пом'якшується необов'язковістю їх виконання». Результатом такого «правового нігілізму» стає поступова «десакралізація» влади, коли в громадській думці починає заперечуватися «богоданність» влади царя/імператора.

На думку сучасних дослідників М. Одеського та Д. Фельдмана, це явище знаменує собою перехід від «авторитарного» суспільства (коли монарх сакралізований і вважається священною особою, а замах на його життя прирівнюється до батьковбивства) до «бюрократичного», яке характеризується необхідністю обґрунтовувати своє право на владу, адже за своєю природою усі люди однакові [13, с. 13]. Однією з причин «десакралізації» влади монарха та зміни давніх моральних принципів населення Російській імперії стала і вдала терористична кампанія «Народної Волі», яка вбивством у 1881 р. імператора Олександра II символічно прирівняла його до інших смертних, закладаючи, таким чином у підсвідомість пересічних обивателів думку про можливість існування альтернативи існуючому ладу.

Крім того, слід звернути увагу і на той факт, що царизм замість діалогу з новоствореними політичними силами забороняє їх діяльність та змушує переходити на нелегальне становище. А звідси вже було зовсім недалеко до поширення серед послідовників цих організацій думок про необхідність зміни такої реакційної влади. Тож цілком можна відмітити, що головною причиною відродження революційного тероризму в Російській імперії на початку ХХ ст. стала хибна політика імперського уряду, «нездатність політичних інститутів вирішувати назрілі проблеми суспільства» [12, с. 94].

Зазначимо, що революційний терор, який охопив усю царську Росію на початку ХХ ст., не був однозначним явищем. Революційні сили, що його застосовували, керувалися різними цілями та мотивами при скоєнні тих чи інших терактів. Форми терору, які використовували радикали, також мали суттєві відмінності. Так, головна вигода революційного терору на початку ХХ ст. – партія соціалістів-революціонерів – у своїй боротьбі з самодержавством практикувала «індивідуальний» політичний терор. Анархісти, у свою чергу, керуючись закличками своїх ідеологів про важливість «пропаганди дією», сколихнули всю країну своїми гучними актами «економічного», «масового» та «безмотивного» терору. Соціал-демократи ж, які були найменшими прихильниками практики здійснення терактів у боротьбі з владою, у роки Першої російської революції все ж таки дещо поступилися своїм принципам та відзначилися здійсненням окремих актів «економічного» та «аграрного» терору. Отже, все це безпосередньо впливало і на ту оцінку, яку надавало терору тогочасне суспільство.

Слід зауважити, що схвальна оцінка російським та українським суспільством терору початку ХХ ст. стосується, на наш погляд, переважно суто «індивідуальних» актів політичного терору. З розвитком революційного руху та поширенням революціонерами агітаційних відозв про «тиранію влади» та «кривавий бич самодержавства» у свідомості пересічного громадянина імперії починала вимальовуватися чітка картина безправного становища звичайного селянина чи робітника під зверхністю царя-тирана, який за допомогою своїх вірних поплічників (різноманітних міністрів та представників судово-поліцейської системи) все більше заганяв його у безправне, рабське становище. Тож інструмент ідеологічної боротьби світської та церковної влади ще у ХІІ–ХІІІ ст. – богословське обґрунтування правочинності вбивства монарха підданими («той, що страчує порушника закону Божого та природного – аж ніяк не злодій, а страж законності, захисник справедливості» [13, с. 31]) – пустило глибоке коріння у свідомості населення Російської імперії саме на початку ХХ ст. Наслідком цього стало моральне виправдання як терористами, так і більшістю тогочасного суспільства політичних вбивств. Адже фізичне знищення високопосадовця (який апріорі перебував на одному боці з владою-«тираном») було черговим кроком до свободи, звільнення народу від ще одного представника реакційної влади. Сам же терорист, що скоював теракт, відразу оголошувався «героєм-месником». Так, зокрема, було охарактеризовано С. В. Балмашева, який в 1902 р. здійснив замах на міністра внутрішніх справ Д. С. Сипягіна [7, арк. 38].

Значущим видається і той факт, що терористи, які виступали виконавцями актів «індивідуального» політичного терору (а ними у пе-

реважній більшості були саме представники соціал-революційного табору), часто гинули при виконанні теракту або ж страчувалися за рішенням суду невдовзі після нього. Це надавало образу есерівського терориста додатковий ореол мученика, який свідомо жертвує своїм життям заради народу. Так, депутат II Державної думи від конституційно-демократичної партії М. В. Тесленко, зазначав, що терористи, «вбиваючи людину, в очах темних мас, на які хочуть вплинути, підносять ту справу, яку вони здійснили» [15, с. 410].

Треба зазначити, що за всі перші роки ХХ ст., коли були скоєні найгучніші терористичні акти проти вищих посадових осіб Російської імперії, з боку організацій ліберального табору не пролунало жодного (!) офіційного звернення, в якому б висловлювався осуд терору. Лакмусовим папірцем, який остаточно допоміг розставити крапки над «і» у ставленні лібералів до індивідуальних політичних вбивств, став замах на міністра внутрішніх справ В. К. Плеве. Один з найреакційніших посадовців того часу, якому ще за життя вдалося нажити собі ворогів не тільки серед революціонерів, але й серед деяких консерваторів, був вбитий есером Є. Созоновим у липні 1904 р. Звістка про вбивство міністра швидко поширилася країною і, як зазначав майбутній лідер партії кадетів П. М. Мілюков, «радість з приводу його вбивства була загальною» [11, с. 157]. Це підтверджується і спогадами відомого українського громадсько-політичного діяча М. М. Галагана, який, перебуваючи у 1904 р. у політичному ув'язненні, зазначав, що після вбивства В. К. Плеве «все політичне населення Лук'янівської тюрми, без розділу на партійну приналежність, зустрінуло звістку про цей акт політичного терору найбільшою радістю» [4, с. 106]. І хоча питання необхідності офіційного осуду терору потім неодноразово порушувалося лібералами на засіданнях Державної Думи, ані депутати від кадетської фракції, ані октябристи офіційної заяви з критикою у бік революційного терору так і не зробили.

Зазначимо, що якщо в цей час і мали місце негативні відгуки з вуст лібералів на адресу революційного терору та його виконавців, то стосувалося це переважно не «індивідуальних» політичних атентатів есерів, а «безмотивного», «масового» терору анархістів. Прикладом може слугувати емоційна звинувачувальна промова кадета І. П. Созоновича, який обурювався змістом прокламації анархістів опісля здійснення ними вибуху в кафе варшавського готелю «Брістоль». В останній, зокрема, зазначалося, що цей акт було скоєно «з тією метою, щоб побачити, як підлі буржуа будуть корчитися у передсмертних стражданнях» [15, с. 485]. Тож можна зробити висновок, що ліберальне крило російського політикуму початку ХХ ст. вважало у тих умовах неминучими терористичні дії і де-факто підтримувало прак-

тику здійснення представниками соціалістичних партій індивідуальних політичних вбивств. Як влучно зазначала представниця ліберального табору А. В. Тиркова-Вільямс, кадети поєднували в собі «тверезу програму та бурхливість політичних переживань» [16, с. 171].

Єдиною силою, яка одногослоно і рішуче виступала проти революційного терору, були, зрозуміло, консерватори – монархісти. Найбільшим авторитетом серед них користувалися чорносотенні організації – «Союз руського народу», «Всеросійський національний союз» та «Союз Михаїла Архангела». У своїх відозвах представники цього крила російської політичного спектра наголошували, що саме дії терористів примусили уряд запровадити жорстку політику стосовно революціонерів (на початок 1906 р. 41 губернія царської Росії знаходилася у воєнному стані), а самі терористи досить часто отримували від них епітети на кшталт «нешасні божевільні маніяки» [15, с. 374]. Однак словесними суперечками справа не завершувалася, і в хід часто йшла аргумент-відповідь – так званий «білий» терор, що найчастіше набував форми єврейських погромів. Більшість населення імперії провину за організацію та підтримку цих погромів покладало на уряд (у мемуарах свідків тогочасних подій часто-густо зустрічаються безапеляційні твердження на кшталт «організованих урядом жидівських погромів» [4, с. 116]). Особливо живучим це переконання було серед жителів українських губерній, адже саме тут єврейські погроми набули найбільшого розмаху (82,5 % усіх єврейських погромів «кривавого» жовтня 1905 р. відбулися саме на території України [17]). Тож зрозуміло, що, з огляду на такий стан речей, на вбивства представників уряду населення дивилося здебільшого індиферентно.

Однак, усе це безпосередньо впливало на суспільну думку, погляди та переконання звичайних людей. Тож, якщо в перші роки ХХ ст. більшість робітників та частина селянства схвально оцінювала акції «індивідуального» політичного терору, то з розгортанням в країні революційних подій 1905–1907 рр. ситуація починає змінюватися. Зокрема, перетворення «індивідуального» терору у «масовий» (а у випадку анархістів і взагалі у «безмотивний»), байдужість новоспечених терористів до можливих безневинних жертв (при невдалому замаху есерівських терористів на коменданта Севастопольської фортеці В. С. Неплюєва бомбою було вбито 37 мирних мешканців [2, с. 198]) та жорстокі єврейські погроми, які «чорносотенці» влаштовували у відповідь на дії революціонерів – все це поступово приводило до відмови суспільства від схвальної оцінки революційного терору. Відповідно терористи поступово втрачали свій ореол «героїзму», а звістки про теракти вже не приводили до загального захоплення діями бойовиків-есерів або анархістів, як спостерігалось рані-

ше. Як відзначав відомий російський ліберал П. Б. Струве щодо вбивства П. А. Столипіна у 1911 р., «широкі громадські кола... з вражаючою, болючою апатією віднеслися до звістки про київську подію. <...> Враження від пострілу ... можна охарактеризувати як непереборну природну відразу» [1, с. 199–200]. Зрештою завершення революції у 1907 р. знаменувало собою і фактичне завершення доби революційного тероризму, який майже десятиріччя тримав у жаху російський уряд, а з початком революції – і пересічних обивателів країни.

Підсумовуючи вищезгадане, слід зазначити, що схвальна оцінка, яку отримав революційний терор у тогочасному суспільстві свідчила, що це явище виявилось вельми органічним для політичного життя царської Росії початку ХХ ст. Пересічні піддані імперії Романових не тільки знаходили виправдання терористичним акціям революціонерів та мимоволі брали участь у створенні своєрідного культу бойовика-терориста, але й самі доволі часто долучалися до діяльності неонародників. Узагалі суспільство демонструвало вражаючу терпимість до політичного насильства, сприймало терор як невід'ємну частину тогочасного буття. Саме тому терор протягом досить тривалого часу і був непереможним. Можна також погодитися з тими дослідниками, які вбачають однією з головних причин цього той факт, що в країні «не була сформована атмосфера тотального морального осуду терору», зокрема серед освічених кіл соціуму [14, с. 16]. Більше того, російська та українська інтелігенція за усі роки «терористичної епопеї» початку ХХ ст. не виробила жодної загальної узгодженої позиції по відношенню до терору. У свою чергу це дозволяє стверджувати, що в той період тероризм не був вже виключно засобом політичної боротьби, як, наприклад, у Франції ХVІІІ ст. або в 70–80-х рр. ХІХ ст. у Росії. У цей час він вже стає справжнім способом життя країни, зокрема й її українських земель. Тож історичний досвід чітко демонструє, що проблема терору (у наші часи вже тероризму) не може вирішуватися однобічно. Для цього потрібно використовувати різні важелі, одним з яких обов'язково повинна бути правильно сформована позиція громадськості стосовно цього руйнівного явища.

Бібліографічні посилання

1. **Будницький О. В.** Тероризм в російском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.) / О. В. Будницький. – М. : «Росс. полит. энцикл.» (РОССПЭН), 2000. – 399 с.
2. **Волковинський В. М.** Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / В. М. Волковинський, І. В. Ніконова. – К. : Старий світ, 2006. – 416 с.
3. **Врадій Є. А.** Анархо-комуністичний рух на Півдні України у 1905–1910 рр. : дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Врадій Єгор Андрійович. – Д., 2011. – 229 с.

4. **Галаган М.** З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : Док.-худ. видання / М. Галаган. – К. : Темпора, 2005. – 656 с.
5. **Гейфман А.** Революционный террор в России. 1894–1917 / А. Гейфман; пер. с англ. Е. Дорман. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
6. **Гулина О. Р.** Феномен нигилизма в правосознании русского народа [Электронный ресурс] / О. Р. Гулина // Электронный журнал «Полемика». Вып. 10. – Режим доступа: <http://www.irex.ru/press/pub/polemika/10/gul>.
7. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 32, оп. 1, спр. 14, 152 арк.
8. **Дубовик А. В.** Деятельность «Группы екатеринославских рабочих анархистов-коммунистов» (1905–1906 гг.) [Электронный ресурс / А. В. Дубовик, А. Вл. Дубовик // Индивидуальный политический террор в России XIX – начало XX века : материалы конф. – М. : «МЕМОРИАЛ», 1996. – Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/terror/index.htm>.
9. **Леонов М. И.** Террор и смута в Российской империи начала XX века / М. И. Леонов // Вестник СамГУ. – 2007. – № 5/3 (55). – С. 176–186.
10. **Лурье Ф. М.** Индивидуальный политический террор: что это? [Электронный ресурс] / Ф. М. Лурье // Индивидуальный политический террор в России XIX – начало XX века : материалы конф. – М. : «МЕМОРИАЛ», 1996. – Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/terror/index.htm>.
11. **Милюков П. Н.** Воспоминания / П. Н. Милюков. – М. : Политиздат, 1991. – 528 с.
12. **Наливкина Н. В.** Спецкурс «Политический экстремизм: история и современность» в изучении политологии / Н. В. Наливкина // Вестник Томского гос. пед. ун-та. – 2000. – Вып. 5 (21). – Серия: Экономика. – С. 93–98.
13. **Одесский М. П.** Поэтика террора и новая административная реальность: очерки истории формирования / М. П. Одесский, Д. М. Фельдман. – М. : РГГУ, 1997. – 203 с.
14. **Сибиряков И. В.** Интеллигенция и террор: исторический опыт России начала XX в. / И. В. Сибиряков // Интеллигенция и мир. Российский междисциплинарный журнал социально-гуманитарных наук. – 2011. – № 1. – С. 7–18.
15. Стенографические отчеты / Гос. дума, второй созыв, 1907 год, сессия вторая. – СПб. : Гос. типогр., 1907. – 2233–2344 стб.
16. **Тыркова-Вильямс А. В.** На путях к свободе / А. В. Тыркова-Вильямс // Выборы в I–IV Государственные Думы Российской империи. (Воспоминания современников. Материалы и документы) / под общ. ред. А. В. Иванченко. – М. : ЦИК, 2008. – С. 164–181.
17. **Хитерер В. М.** Еврейские погромы на Украине в октябре 1905 года [Электронный ресурс] / В. М. Хитерер. – Режим доступа: <http://www.jewish-heritage.org/prep52.htm>.
18. **Шляхов О. Б.** Політична криза в Російській імперії початку XX ст. та її причини в цивілізаційному вимірі / О. Б. Шляхов // Грані. – 2006. – № 6. – С. 12–16.
19. **Шляхов О. Б.** Тероризм в Україні на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Бюро. – 2002. – № 3. – С. 26–27.

Надійшла до редколегії 17.01.2013